

**VOL VERTROUWEN
DE KERK VERBOUWEN**

Daphne van der Knijff-Looman

www.bestelmijnboek.nl

© 2020, Daphne van der Knijff-Looman

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

Inleiding	5
Deel 1: Organisatorische zaken	
1 Waarom gaan we verbouwen?	9
2 Bepalen van budget	19
3 Wie gaat de verbouwing organiseren?	29
4 Betrekken van de gemeente	43
5 Wat willen we?	51
6 Werken met professionals	59
7 Werken met vrijwilligers	73
8 Fases bouwproces en planning	83
9 Begroting	97
10 Leren van anderen	107
Deel 2: Praktische zaken	
11 Kerkgebouw	115
12 Liturgisch centrum	125
13 Liturgisch meubilair	135
14 Zitten	147
15 Installaties	157
16 Akoestiek	169
17 Verlichting	179
18 Monumenten	189
Dankwoord	199
Over de auteur	203
Project- en fotoverantwoording	204

Kerkelijk Centrum Het Octaaf in Hoorn | flexibele achterwand

INLEIDING

Als ik mensen uitleg wat voor werk ik doe, dan zeg ik dat ik interieurs ontwerp van 'kerken die kerk blijven'. Die toevoeging is wel nodig nu elke week gemiddeld twee kerken hun deuren sluiten¹. Heeft het dan wel zin om een boek te maken over het verbouwen van kerken? Ja, want voorlopig telt Nederland nog heel veel actieve kerken en kerkgebouwen. En waar kerken in beweging zijn of parochies en gemeenten samen verder gaan, ontstaan nieuwe vragen en nieuwe mogelijkheden.

De wens voor multifunctioneel ruimtegebruik neemt toe. Duurzaamheid wordt steeds belangrijker. De wens om de kerkdienst in beeld en geluid uit te zenden neemt - zeker door de coronacrisis - een vlucht en stelt andere eisen aan de kerkzaal. Kortom, er is genoeg reden, of zelfs noodzaak, om te verbouwen.

Voor wie is dit boek?

'Vol vertrouwen de kerk verbouwen' is een werkboek voor iedereen die betrokken is bij de verbouwing van de kerk. Het geeft kerkelijke vrijwilligers handvatten om op een prettige en soepele manier de (ver)bouw van hun kerk te begeleiden.

Ik heb dit boek niet speciaal voor één richting of één denominatie geschreven. Maar de ingevoerde lezer zal bij de organisatorische zaken mijn ruime ervaring met de synodaal georganiseerde kerken herkennen.

Maar ook als u vanuit uw parochie of zelfstandige gemeente bezig bent met de verbouw van uw kerkgebouw, vindt u in dit boek nuttige informatie over tal van zaken en vragen die u tegen zult komen.

De eisen die aan stoelen worden gesteld, de manier van verwarmen, de effecten van akoestiek etc. zijn immers voor elke kerk hetzelfde.

Ervaringsverhalen kerkelijk vrijwilligers

In dit boek deel ik veel van mijn eigen kennis en ervaring onder andere via praktijkvoorbeelden. Maar dat niet alleen. Als adviseur heb ik net een andere kijk op de materie dan directe betrokkenen. Daarom heb ik verschillende opdrachtgevers benaderd waar ik de afgelopen jaren voor mocht werken. Deze kerkrentmeesters, CvB-leden, bouwcommissieleden en andere kerkelijke vrijwilligers heb ik gevraagd naar hun ervaringen. Wat hadden zij graag van tevoren willen weten? Wat ging er

---

1) *Nederlands Dagblad*, 27 april 2015

goed? Wat minder? Wat is volgens hen de meerwaarde van het inschakelen van een professional? Hun waardevolle ervaringen en tips heb ik meegenomen in dit werkboek.

Kennis van andere professionals en adviseurs

Een interieurarchitect werkt vaak samen met andere professionals. Denk daarbij aan bijvoorbeeld een akoestisch adviseur, een lichtontwerper of een bouwhistoricus. Ook hun kennis zit in dit werkboek. Wat is het meest effectieve moment om deze specialisten bij de verbouwing te betrekken? Wat zijn de valkuilen? En wat levert het op als u een bepaalde specialist inschakelt?

Opbouw van het boek

Dit boek heeft twee delen: een organisatorisch en een praktisch gedeelte. Bij de organisatorische zaken ga ik in op de cruciale vraag: 'Waarom gaan we verbouwen?' Vervolgens kijk ik naar het budget en de mogelijkheden en keuzes die daarbij horen. Wie gaat de verbouwing organiseren? Wat willen we? Hoe bepaalt u een Programma van Eisen? Heeft u een professional of adviseur nodig? En hoe betreft u gemeente en vrijwilligers? Vervolgens ga ik in op de planning en de begroting en kijk ik naar wat u kan leren van anderen.

Bij het praktische deel ga ik in op de vraag 'Uit welke onderdelen bestaat het kerkgebouw?' U leest er van alles over de bijzonderheden voor het liturgisch centrum en over liturgisch meubilair. Daarna ga ik in op, zitten, installaties, akoestiek en verlichting. En tenslotte de uitdagingen voor kerken met een monumentenstatus.

Zelf aan de slag

Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een gedeelte waarin u zelf aan de slag gaat. Als u alle vragen invult, dan heeft u aan het eind van dit boek een complete set handvatten. Daarmee kunt u 'Vol vertrouwen de kerk verbouwen'.

DEEL 1
ORGANISATORISCHE
ZAKEN

buurt-en-kerkhuis Bethel in Den Haag | detail trapogang

1 | WAAROM GAAN WE VERBOUWEN?

Waarom geven we zoveel geld uit aan een mooi kerkgebouw en daarmee eigenlijk aan onszelf? Kunnen we het geld niet beter uitgeven aan zendingswerk? Of aan de diaconie? Er zijn tegenwoordig zoveel mensen afhankelijk van voedselbanken. Allemaal terechte vragen die ik regelmatig hoor tijdens een verbouwingstraject.

Wilt u een verbouwing laten slagen, dan is het belangrijk dat het voor de hele gemeente duidelijk is: Waarom gaan we verbouwen? Het antwoord op deze vraag is het startpunt van de verbouwing. Om het antwoord te vinden kijk ik eerst naar de aanleiding tot de verbouwing. Vervolgens naar het doel ervan, zowel abstract als praktisch. En wat de samenhang is tussen deze aspecten. Tenslotte gaat u hier zelf mee aan de slag.

Aanleiding van de verbouwing

Is uw kerkinterieur prettig en veilig in gebruik en voorziet het in de behoefte van de gemeente? Dan is er geen reden om te verbouwen. Ik ben in elk geval nog geen kerk tegengekomen waarbij 'we willen gewoon eens iets nieuws' de aanleiding was van de verbouwing.

Grofweg zijn er drie redenen om te gaan verbouwen:

1. samengaan van (wijk)gemeenten
2. veranderingen in gebruik van het kerkgebouw
3. praktische zaken.

1. Samengaan van (wijk) gemeenten

Er gaan steeds vaker (wijk)gemeenten samen. Van twee of meer gebouwen blijft er één in gebruik, waar men voortaan samenkomt. Een deel van de nieuwe gemeente, de inkomende gemeenteleden, moeten daarvoor hun vertrouwde kerkgebouw met alles wat daarbij hoort achterlaten. Zij ervaren vaak een gevoel van verlies.

U kunt ervoor kiezen om het interieur in het blijvende kerkgebouw te laten zijn zoals het is. Maar juist een nieuwe inrichting kan zorgen voor een frisse, gezamenlijke start.

• **Tip:** sta stil bij de gevoelens van verlies en wees helder in de communicatie. Zo voorkomt u gevoelens van onvrede als 'wij zijn nu onze kerk kwijt, en zij krijgen nu een mooi nieuw gebouw'.

• **Tip:** betrek nadrukkelijk inkomende gemeenteleden bij de organisatie en plannen van de herinrichting.

• **Tip:** kijk wat er bij het samengaan van (wijk)gemeente uit het gebouw dat gesloten wordt, hergebruikt kan worden.

2. *Verandering in gebruik*

Kerken veranderen. Daarmee verandert ook vaak de manier waarop kerken de kerkzaal en de rest van het gebouw willen gebruiken. Ik zie in mijn praktijk de volgende veranderingen:

- a. variatie in groepsgrootte
- b. van monofunctioneel naar multifunctioneel gebruik
- c. meer ruimte voor muziek
- d. meer ontmoeting buiten de dienst.

a | Variatie in groepsgrootte

De wens om in de kerkzaal te kunnen schalen tussen kleinere en grotere groepen is een veel voorkomende aanleiding voor verbouwingen. In het verleden was het bezoekersaantal van de kerkdienst door het jaar heen min of meer constant. Vandaag de dag is er meer variatie. Tussen de ochtend- en de middagdienst of tussen de zondagse erediensten en diensten op bijzondere momenten in het kerkelijk jaar. Ook andere vormen van vieren: zoals een Taizé-viering of een gebedsavond, vragen om flexibiliteit in de kerkzaal.

b | Van monofunctioneel naar multifunctioneel

Er zijn steeds meer kerkelijke gemeenten voor wie het lastig is om de exploitatie van het kerkgebouw rond te krijgen. De omvang van de gemeente neemt af en daarmee ook de inkomsten. De verhuur van de kerkzaal of nevenruimten kan een extra inkomstenbron zijn. Maar dat stelt wel andere eisen aan de zaal. Daarom is de wens voor multifunctionaliteit vaak een aanleiding om te verbouwen.

c | Meer ruimte voor muziek

Steeds minder kerken gebruiken alleen het orgel als muzikale begeleiding. Men wil meer ruimte voor muziek. Ook letterlijk. En dat is vaak aanleiding voor een ver-

bouwing. Binnen de evangelische stroming is altijd al meer ruimte voor beeld en muziekgroepen. Een goed podium, licht en geluid zijn bij hun samenkomsten van belang. Bij verschillende gemeenten, zowel vanuit de PKN, als GKV/NGK als CGK, zie ik dat er tijdens de eredienst meer ruimte komt voor een band of muziekgroep. Vaak naast de traditionele begeleiding op het orgel of de piano. Hiervoor is ook fysieke ruimte nodig, vaak op het liturgisch centrum.

d | Ontmoeting buiten de dienst

De wens om nevenruimtes te creëren of hun onderlinge samenhang te verbeteren, is vaak aanleiding voor een verbouwing. De kerkzaal is van oudsher veruit de belangrijkste ruimte in een kerkgebouw. Veel oude kerkgebouwen bestaan dan ook alleen maar uit een ruimte voor de eredienst. Maar bij veel gemeenten is er ook behoefte aan ontmoetings- en vergaderruimtes. Ook kom ik de laatste jaren de wens voor een professionele keuken vaak tegen. Men wil graag met elkaar of met gasten een maaltijd delen.

3. Praktische zaken

Tenslotte zijn er vaak praktische zaken die aanleiding zijn voor een verbouwing. Ik noem er een paar; verwarmingsinstallaties die gedateerd zijn. Stoelen die oud zijn en onpraktisch in gebruik. Asbest in het gebouw. De keuken voldoet niet meer aan de huidige hygiëne- en veiligheidseisen. Het gebouw is niet duurzaam. Er zijn geen toiletten. Het kerkgebouw is een monument en moet gerestaureerd worden, etc.

Doel van de verbouwing

Zeker als de aanleiding voor de verbouwing praktisch is, zijn mensen al snel geneigd om te denken in oplossingen. Dat is jammer, want daarmee mist u kansen. Denk nog niet in oplossingen, maar stel eerst het doel van de verbouwing vast.

PRAKTIJKVOORBEELD | De aanleiding voor de verbouwing van het kerkgebouw van de Hervormde Gemeente in Bergschenhoek was deels praktisch: het interieur was bijna 50 jaar in gebruik en was sterk verouderd. Tegelijkertijd was er behoefte aan verandering. In de erediensten was er naast het orgel nu ook begeleiding door een band. De kerkzaal in jaren-70 stijl was gericht op de gemeentezang met orgelbegeleiding en het luisteren naar de preek. Het was lastig om achter in de kerkzaal mee te beleven wat er voorin op het liturgisch centrum gebeurde.

Toen mij gevraagd werd om een plan te maken, had een andere adviseur op aangegeven van de gemeente al voorgesteld om de opstelling van de kerkzaal een kwartslag te draaien. Men zat nu in de lengte van de zaal en het voorstel was om in de breedte van de zaal gaan zitten.

Ik heb een studie gedaan naar de mogelijkheden, maar het bleek niet mogelijk om de zaal te draaien zonder zitplaatsen te verliezen en zonder belangrijke concessies te doen aan de inval van het zonlicht.

Bij het doorvragen naar de reden om de zaal te draaien bleek dat men graag de hele gemeente meer als geheel bij de dienst wilde betrekken, ook op de achterste rijen.

Het doel was dus; 'meer met elkaar de dienst beleven' en niet het draaien van de zaal.

Toen het doel helder was, kon er naar andere oplossingen gezocht worden. Die zijn gevonden in een verbetering van de zaalakoestiek, waardoor de samenzang begeleid door orgel en band beter klonk. Door het toevoegen van audiovisuele middelen zoals een extra beamervlak, zodat voor iedereen te zien is wat op het liturgisch centrum gebeurt. Hierdoor konden alle zitplaatsen behouden blijven en werd iedereen, tot op de achterste rijen, bij de gemeente en de dienst betrokken. Zie foto pagina 17.

Abstracte en praktische doelen

Er zijn abstracte en praktische doelen. Abstracte doelen zijn bijvoorbeeld 'met elkaar de dienst beleven' of 'dat iedereen zich thuis voelt in het kerkgebouw'. Of, zoals een commissie het eens omschreef, 'dat er in de kerkzaal ruimte is voor ontmoeting met God'. Ik moest hen vertellen dat die ontmoeting helaas buiten mijn invloedssfeer lag. Maar de gedachte erachter, die begreep ik uiteraard. Er moest een duidelijk verschil zijn tussen de uitstraling van de kerkzaal en die van de ontmoetingsruimten.

Tip: Het beleidsplan kan een goede inspiratiebron zijn bij het vaststellen van de abstracte doelen van de verbouwing.

Praktische doelen zijn anders van aard en ondersteunen eigenlijk de abstracte doelen. Denk bij praktische doelen aan: 'we willen op een comfortabele en veilige manier zitten in de kerkzaal'. Of 'ons kerkgebouw moet toegankelijk zijn voor iedereen'. In een later stadium van de verbouwing zullen deze praktische doelen steeds verder worden verfijnd tot een Programma van Eisen.

Samenhang tussen aanleiding en doelen

Ik heb het in dit hoofdstuk gehad over de aanleiding van de verbouwing, de abstracte doelen en de concrete doelen. Nu volgen een aantal vereenvoudigde voorbeelden waarin de samenhang hiertussen duidelijk wordt.

VOORBEELD 1

Aanleiding: twee (wijk)gemeenten gaan samen in één van de gebouwen, er zijn wat aanpassingen in het gebruik.

Abstract doel: een plek waar alle gemeenteleden zich thuis voelen.

Praktisch doel: een indeling waarin elementen uit beide gebouwen terugkomen en waar we met grote en kleine groepen diensten kunnen vieren.

VOORBEELD 2

Aanleiding: stoelen zijn na 40 jaar aan vervanging toe, ze piepen en kraken letterlijk en zijn onpraktisch in gebruik.

Abstract doel: een kerkzaal waar we (zonder afleiding) de ontmoeting met God kunnen vieren.

Praktisch doel: stoelen die comfortabel zitten en die veilig zijn en eenvoudig in gebruik.

VOORBEELD 3

Aanleiding: *een gebouw met diaconale functie is verouderd zowel qua uitstraling als functionaliteit. Het is daarom voor vrijwilligers steeds lastiger om veilig en verantwoord maaltijden te bereiden voor grote groepen.*

Abstract doel: *er zijn voor kwetsbare groepen in de samenleving.*

Praktisch doel: *een professionele keuken waar vrijwilligers veilig en verantwoord maaltijden kunnen bereiden en een huiselijke omgeving voor gasten om de maaltijd te nuttigen.*

Houd het doel voor ogen

Het gebeurt bij elke verbouwing dat plannen veranderen. Om wat voor reden dan ook. Het is heel belangrijk om tijdens het proces regelmatig terug te kijken op het oorspronkelijke doel en de veranderde plannen te toetsen aan dit doel. Zo voorkomt u, dat u aan het eind van de verbouwing moet concluderen dat uw doelen niet zijn bereikt.

ZELF AAN DE SLAG

Meestal is een combinatie van aanleidingen de reden om te starten met verbouwplannen. Benoem drie aanleidingen voor de verbouwing van uw kerkzaal of kerkgebouw.

1. ....

2. ....

3. ....

Wat is de belangrijkste aanleiding? En waarom?

.....
.....
.....

Als u naar de toekomst kijkt van uw gemeente en uw kerkgebouw, welke abstracte doelen zijn er dan voor de verbouwing van uw kerkzaal of kerkgebouw? Benoem er drie.

1. ....

2. ....

3. ....

Wat is het belangrijkste abstracte doel? En waarom?

.....

.....

.....

Vertaal abstract doel 1 in twee praktische doelen:

1. ....
2. ....

Vertaal abstract doel 2 in twee praktische doelen:

1. ....
2. ....

Vertaal abstract doel 3 in twee praktische doelen:

1. ....
2. ....

Kerkgebouw van de Hervormde Gemeente in Bergschenhoek | kerkzaal

Kerkelijk Centrum Het Octaaf in Hoorn | collectezakkenhouder

2 | BEPALEN VAN BUDGET

Na een drukke werkdag kijk ik weleens naar het programma 'Say yes to the dress'. Onschuldig vermaak, over aanstaande bruiden die op zoek zijn naar een trouwjurk. Aan het begin van de zoektocht naar 'de perfecte jurk' wordt de bruid altijd gevraagd 'what pricepoint are you comfortable with?' Een nette manier om te vragen: wat is het budget? Hoeveel mag de jurk kosten? Want men wil niet dat de bruid straks staat te stralen in haar droomjurk en dan ontdekt dat ze hem niet kan betalen.

Een kerkverbouwing is geen trouwjurk, maar het principe is hetzelfde. Als men vooraf weet wat er ongeveer aan budget is, voorkomt men achteraf teleurstellingen.

In dit hoofdstuk ga ik in op het bepalen van het budget. Bestaat er een goed of fout budget? Wat is het belang om vooraf al een budget te bepalen? Vervolgens ga ik in op de onderdelen waaruit een budget bestaat, hoe u een budget bepaalt en wat de verdeling is van het budget. Tenslotte vindt u in dit hoofdstuk voorbeelden van – globale - verbouwingskosten. Daarna gaat u zelf aan de slag.

Goed of fout budget?

Er bestaat geen goed of fout budget. Het budget is een gegeven. Net als de afmetingen van een gebouw of het doel van de verbouwing. Het is mijn taak als interieurarchitect om een zo optimaal mogelijk interieur te ontwerpen met het beschikbare budget, binnen het gegeven gebouw en passend bij het doel.

Er bestaan wel reële en irreële budgetten. Als de wens bestaat om een compleet pijporgel te verplaatsen van de voorkant naar de achterkant van de kerkzaal, dan is een budget van € 20.000,- niet reëel. U kunt er eenvoudigweg niet de noodzakelijke werkzaamheden voor laten verrichten. Dan zijn er twee mogelijkheden: of u past het doel aan, of u gaat op zoek naar meer geld.

Het belang van een budget

Een budget helpt om keuzes te maken voor en tijdens de verbouwing. Als u zonder budget begint met verbouwplannen loopt u het risico dat er straks een fantastisch ontwerp ligt, dat onbetaalbaar blijkt. Er moet dan geschrikt en bezuinigd worden en het resultaat zal altijd tegenvallen. Daarbij komt dat er onnodig kosten zijn gemaakt voor het uitgebreide ontwerp.